

ԱՆՈՒՇ Ս. ԱՄԻՐԲԵԿՅԱՆ
ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ

**ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՌՕՐՅԱՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ
(ՏՈՂԻ ԵՎ ՍԱՐԻՆՇԵՆԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Քանալի բառեր՝ Արցախ, Տոդ, Սարինշեն, պատերազմ, առօրյա, կամավորական, զինվոր:

Արցախյան ազատամարտում 1991 թ. հոկտեմբերի 30-ը նշանավորվեց Հաղթության շրջանի Տոդ գյուղի ազատագրմամբ: Ուսումնասիրողներից և ռազմական գործիչներից շատերի կարծիքով հենց այս մարտական գործողությունն է ազդարարել Արցախյան պատերազմը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Տոդում առաջին անգամ հայ ազատամարտիկները բացեիքաց դուրս եկան ոչ միայն ադրբեջանական ուժերի, այլև՝ Խորհրդային Միության զորքի դեմ:

Տոդ գյուղի ազատագրման յուրահատկությունը ոչ միայն այս է, այլև այն, որ մարտական գործողություն էր իրականացվում մի տեղանքում, որտեղ բնակչությունը շարունակում էր իր առօրյա կյանքը: Ադրբեջանական կողմը չէր էլ կարող ենթադրել, որ դպրոցի ուսուցչուհու տունը վերածված է շտաբի, իսկ առավոտյան երեխային դպրոց տանող տղամարդը երեկոյան պատրաստվում է իրականացնել գյուղի պաշտպանությունը:

Տոդի գործողությունը տեղի է ունեցել երկարատև նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, որի մեջ մտնում էին ինչպես հետախուզությունը, այնպես էլ եղած ուժերի գնահատումը և բաշխումը՝ ըստ ուղղությունների: Պատմական այս գյուղը բաժանվել էր երկու մասի, որի վերին հատվածում ապրում էին հայերը, իսկ ավելի հարթ տարածքներում՝ ադրբեջանցիները: Կարևոր է նշել, որ ադրբեջանցիները վերցրել էին ավելի հարմարավետ տարածքներ՝ քարքարոտ, անջրդի հողերը թողնելով հայերին: Ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը գյուղում իրեն թույլ էր տալիս ամեն տեսակի խուլիգանություն, անգամ 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին մտել էին Դանիելյանների տուն և սպանել ընտանիքի հինգ անդամներին¹: Գյուղն ազատագրելը դարձել էր օրհասական և հենց այս ժամանակ էլ Հադրութի շրջանի պաշտպանության ուժեղացման համար այստեղ են ուղարկվում ջոկատներ, որոնց գլխավորում էր Արկադի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս)²:

Ինչպես հիշում է Կոմանդոսը, ազատամարտիկներն իրենք էին շտապեցնում, որպեսզի օր առաջ ազատագրեն գյուղը. «Թուղթ չունենալու պատճառով պատից պոկած պաստառների վրա էինք գծում ազատագրման քարտեզը: Տեղանքը մեր առաջ էր, համարակալել էինք ադրբեջանցիների տները, հատկապես այն տները, որտեղ ՕՄՕՆ-ականներ և զինտեխնիկա կային: Տոդը մեծ հաղթանակների սկիզբն էր, որի մեջ ընդգրկված էին ընտիր տղերք»³:

¹ Ղարաբաղի ազատագրումը տողից է սկսվել, «Հետք», 20 նոյեմբերի, 2006:

² Արկադի Տեր-Թադևոսյանի հետ հարցազրույցից:

³ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի անձնական արխիվից:

Շտաբը տողեցի Կարինեի տունն էր (Կարինե Գրիգորյան)⁴, որտեղ ազատամարտիկները քննարկում էին հարձակման ուղղությունները, հանգստանում էին, անցկացնում իրենց առօրյան: Կարինեի հոր՝ Արմեն Գրիգորյանի խոսքով⁵ մինչդեռ տղաները պատրաստվում էին գյուղի ազատագրմանը, ինքը տունն էր վերանորոգում: Երբ հարցրել էին, թե ինչո՞ւ ես տունդ կառուցում, չէ՞ որ պատերազմ է, ի՞նչ իմանաս՝ ինչ կլինի, նա ասել է, որ չի պատրաստվում որևէ այլ տեղ տեղափոխվել՝ անգամ եթե ադրբեջանցիները գրավեն գյուղը: Միևնույն ժամանակ գործում էին գյուղի դպրոցն ու մանկապարտեզը: Հաճախ էին ազգամիջյան կոփվներ տեղի ունենում երեխաների միջև, որի հետևանքով օր օրի ավելի քիչ աշակերտներ էին հաճախում դպրոց ու մանկապարտեզ: Գյուղի մշակույթի տունը չէր գործում, որովհետև այն գտնվում էր հայկական և ադրբեջանական թաղերի միջակայքում:

Նախապատրաստական աշխատանքները զուգորդվում էր գյուղի բնականոն ընթացքի հետ: Անհրաժեշտ իրերի, զինամթերքի ձեռքբերման համար մշակվել էին ծածկանուններ: Դրանք երբեմն թույլընկալումների, զվարճալի պայմանների առիթ էին տալիս: Օրինակ՝ ռազմամթերքի անհրաժեշտության դեպքում խնդրում էին ուղարկել «օրագիր»: Այսպես՝ Տոդուն ռազմամթերքի պակաս կար, ինչի պատճառով գյուղից կապվել էին կենտրոն և ասել՝ անհրաժեշտ է «օրագիր»: Հաջորդ օրը ուղղաթիռով մեծ քանակությամբ դպրոցական օրագրեր էին ուղարկվել՝ զինամթերքի փոխարեն⁶:

⁴ **Арутюнян Владимир**, Флаг над Чинарой, Ереван, 2006, с. 26.

⁵ Հարցազրույցից հատված:

⁶ Ա. Տեր-Թադևոսյանի անձնական արխիվ:

Բացի հակառակորդի զինվորների շարժին հետևելուց, հայկական կողմը լսում էր նաև նրանց ռադիոհեռերը: Կապավորները՝ Գրիգոր Ամալյանը, Դավիթ Հարությունյանը, Արթուր Փափազյանը, նրանց հետ նաև մեկ տողեցի, պարզել էին, որ հակառակորդ կողմը նույնպես հետախուզություն է անցկացնում: Խորհրդային կապավորների զեկույցում մասնավորապես ասվել էր՝ տողեցի Վաչոյի տանը բնակվում է 5 հայ զինվոր: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Աշոտ Խաչատրյանը դիմում է ռազմական խորամանկության: «Մեր տղաներից մի քանիսն անցնում են խորհրդային զորքի զրահամեքենայի դիմացով, մենք լսում ենք, ասում են՝ հինգ հոգի հերթով անցան: Դա միտք առաջացրեց, որ կարող ենք խաղ սարքել, ցույց տալ, որ մարդիկ են գալիս, ինչ-որ տեղ են գնում: Մենք այդ ժամանակ 27 հոգի մարդ ունեինք: Մեր կողքին հենց գերեզմանոցն էր, շատ կարճ ճանապարհ կար այդտեղից դեպի գյուղ, մարդիկ հանգիստ գալիս էին, զրահամեքենայի մոտով անցնում, խորհրդային զինվորներին թվում էր, թե այդ մարդիկ իրենց չէին տեսնում, հետո կարճ ճանապարհով մի քանի հոգի վազելով գնում էին ու նորից զրահամեքենայի դիմացով հանգիստ անցնում: Մարդուն, որը նստած այդ ամեն ինչին էր նայում, թվում էր՝ զորք է, որ գալիս է: Ու սրանք անընդհատ զեկույցում են՝ 25 հոգի անցավ, 30 հոգի անցավ, 10 հոգի անցավ: Արկադին էլ էր լսում զեկույցը, երբ որ թիվը հասավ 200-ի, ասաց՝ Աշոտ, հերիք է, 200 հոգին լավ է, թե չէ կրոնեն մի գունդ կուղարկեն, որ հասկական՝ այդքան մարդ որտեղից է եկել: Հաջորդ օրն իմացանք, որ, բացի թվից, զեկույցել էին, որ զինտեխնիկա ունենք: Մի գիշերային ակնոց ունեինք, ամեն 5 հոգին անցնելուց հետո մի հոգուն փոխում

էինք, դա դրած էր անցնում: Ասել էին, որ վերջին մոդելի զենքեր ունենք», - պատմում է ազատամարտիկ Աշոտ Խաչատրյանը⁷:

Հայկական մեծաքանակ ուժերի մասին նշել էր նաև Ադրբեյջանի Հանրապետության գլխավոր դատախազ Իսմետ Գաիրովը՝ 1991 թ. նոյեմբերի 21-ին «Նովայա գազետա»-ին տված հարցազրույցում⁸:

Ճանապարհներն ականապատելու և թշնամու բոլոր հնարավոր ներխուժումները կանխելու համար Կարինեի եղբոր՝ Արթուրի արհեստանոցում պատրաստվեցին ականներ:

Այս գործընթացի ժամանակ գյուղացիներն անընդհատ անցնում էին արհեստանոցի կողքով և որպեսզի չխանգարեին նախապատրաստական աշխատանքներին, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը հրամայել էր. «Оградите и поставьте плакаты» («Փակեք և ուղեկալ դրեք»): Նրանք էլ հասկացել էին, թե «շլանգ» ու բալոն պիտի դնեն: Գազի երկու բալոն էին բերել, մեջտեղով ռետինե խողովակ («շլանգ») անցկացրել:

Արմենյոն և իր ընկերներն ականապատել էին դեպի գյուղ տանող բոլոր ճանապարհները՝ բացառությամբ դեպի Ֆիզուլի տանող ճանապարհի, որպեսզի հակառակորդի խաղաղ բնակչությունն անարգել հեռանար գյուղից: Նրանք հայտնաբերեցին նաև թշնամու ականապատած տարածքները: Մարտական գործողությունը սկսելուց հետո դրանք ականազերծվեցին:

Շոշ գյուղի ջոկատի հրամանատար Արգամ Հարությունյանը (Ազոն) առաջին ալազան հրթիռները բերեց Տոդ. «Ուրիշ զենք մենք չունեինք այդ ժամանակ, որ որևէ արդյունավետություն

⁷ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց ազատամարտիկ Աշոտ Խաչատրյանի հետ, 2014 թ. հուլիսի 4:

⁸ «Новая газета», 21 ноября 1991.

ունենար, մեզ պետք էր զենք, որ թշնամու կրակակետերը հենց գործողության սկզբում լռեցնեինք, դրա համար էլ այդ ալազանը օգտագործեցինք», - հիշում է Աշոտ Խաչատրյանը⁹:

Տոդում առաջին անգամ դաշտային հիվանդանոց գործեց: Ստեփանակերտից եկավ բժիշկ Վալերի Մարությանը: Նրա հետ եկան 1 անեսթեզիոլոգ, վիրաբույժ Սերգեյ Մովսիսյանը, Վլադիմիր Մուսայելյանը և Նաիրան¹⁰: Նրանք գյուղի հիվանդանոցի բակում հիմնեցին դաշտային հոսպիտալ, որտեղ պետք է հիվանդներին և վիրավորներին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերվեր: Դաշտային հիվանդանոցը համալրված էր անհրաժեշտ բոլոր սարքավորումներով, անգամ ամենաձանր վիրավորներին կարող էին ճիշտ ժամանակին օգնություն ցույց տալ:

Բժշկական օգնության առկայությունն ուներ նաև մեծ հոգեբանական նշանակություն, որովհետև մարտիկն ավելի վստահ է գնում կռվի այն ժամանակ, երբ գիտի, որ վիրավորվելու դեպքում իրեն ճիշտ ժամանակին օգնություն կցուցաբերվի:

Շուրջ երկշաբաթյա նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ հոկտեմբերի 30-ին, ժամը 17.00-ին նախատեսված էր սկսել գործողությունը՝ Դավիթ Սարապյանի (Դևի)¹¹ և Արգամ Հարությունյանի (Շոշեցի Ագոյի) կրակային պատրաստությունից հետո: Դավիթը պետք է անցներ ադրբեջանական կողմը, նռնակը նետեր մորական պապի տան մեջ¹², որտեղ ՕՄՕՆ-ականներ

⁹ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց ազատամարտիկ Աշոտ Խաչատրյանի հետ, 2014 թ. հուլիսի 4:

¹⁰ **Марутян Валерий**, У войны долгий след, Ереван, 1996, с. 24.

¹¹ Давид был одним из лучших командиров, «Республика Армения», 03.02.1996 г.

¹² ДЭВ: жизнь, творчество, борьба, Ереван, 2006, с. 76.

էին գտնվում, իսկ Շոշեցի Ագոն պետք է կրակ բացեր ալազանից:

Գիշերը ժամը 02.00-ին Տողի ազատագրման գործողությունն ավարտված էր, գյուղն ամբողջությամբ հայկական կողմի վերահսկողության տակ էր: Արկադի Տեր-Թադևոսյանի տեղակալը՝ Աշոտ Խաչատրյանը, հիշում է, որ ադրբեջանցիների և հայերի բաժանման սահմանին էր մնացել գյուղի ակումբը և որևէ վնաս չէր կրել. «Բացեցի դուռը, տեսա՝ դաշնամուր է դրված: Գիշերվա լուսության մեջ սկսեցի նվագել, եկան տղաները, իսկական քեֆի վերածվեց, առավոտյան արդեն ողջ Հադրութի շրջանը գիտեր մեր հաղթանակի մասին»¹³:

Տող գյուղի ազատագրման ժամանակ հայկական կողմը կորուստներ և վիրավորներ չունեցավ, ինչն ավելի բարձրացրեց ազատամարտիկների և տեղի բնակչության ոգևորությունը: Մարտակերտի հրամանատար Վլադիմիր Բալայանն անգամ Մարտակերտ էր վերադարձել զենքն ուսին՝ ի տես ադրբեջանցիների և խորհրդային ուժերի, ինչն այն ժամանակ շատ վտանգավոր քայլ էր: Տողի ազատագրումով մարդիկ սկսեցին հավատալ տեղի ինքնապաշտպանական ուժերին և այն գաղափարին, որ մի օր Արցախը կազատագրվի ադրբեջանական հարձակումներից:

Նոյեմբերի 2-ին հայկական կողմի հետ բանակցություններ վարելու և ադրբեջանական խաղաղ բնակչությանը գյուղ վերադարձնելու համար Տող եկան խորհրդային հրամանատարներ, այդ թվում՝ ադրբեջանցիներ՝ գեներալ Լեբեդի գլխավորությամբ: Նրանց հետ բանակցությունների էին գնացել Վիգեն Գրիգոր-

¹³ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց ազատամարտիկ Աշոտ Խաչատրյանի հետ, 2014 թ. հուլիսի 4:

յանն ու Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը: Խորհրդային հրամանատարներն ադրբեջանցիներին վերադարձնելու հարցում շեշտը դրել էին հատկապես մարդասիրական հանգամանքների վրա¹⁴:

Բանակցություններից առաջ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանն ու Վիգեն Գրիգորյանն աղբյուրի մոտ հանդիպել էին խոհանոցում աշխատող մի զինվորի, որը բերել էր ավստները լվանալու: Երբ Մելիք-Շահնազարյանը հարցրել էր՝ որտեղի՞ց է, ասել էր՝ Ուզբեկստանից: «Ուզբեկերեն սկսեցի հետը խոսել, հետո շուտ եկա, Վիգենին ռուսերեն ասացի, որ հանկարծ այս «եղբորս» ոչ ոք չփորձի նեղացնել: Վիգենն էլ ի ծնե դերասան էր, ասաց՝ ի՞նչ ես ասում, որ քո բարեկամն է, շատ կհարգենք: Զինվորների համար տուփերով ձվեր էին դրված, նայեց, ասաց՝ երեք տուփ ձուկա, կբերես: Գեներալի հետ նստած ենք, գալիս է ուզբեկը՝ երեք տուփ ձուն ձեռքին, գեներալը մի քանի անգամ ասում է՝ զինվո՛ր, դուրս արի այստեղից, դուրս չի գալիս, ես ուզբեկերեն ասացի, որ դուրս գա, հետո կխոսենք, ինքը դուրս եկավ ու գնաց: Հետո եկավ կապիտան Միշալինը, չէր կարողանում ծիծաղը զսպել: Պատմեց, որ դռան մոտ ուզբեկին է հանդիպել, չի թողել ներս մտնի, երբ հարցրել է՝ ի՞նչ է եղել, Ժպիտը դեմքին ասել է. «Там большой человек, место армян переговоры ведет, мой земляк» («Այնտեղ իմ հայրենակիցն է, մեծ մարդ է, հայերի փոխարեն բանակցություններ է վարում»)¹⁵:

Տողի ազատագրումից հետո որոշվեց ազատագրել Հադրութի շրջանի մեկ այլ բարձունք՝ Սարինշենի հեռուստաաշտարակը, որի շնորհիվ կանխվեց հեռուստաաշտարակի բարձունքից

¹⁴ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց Լևոն Մելիք-Շահնազարյանի հետ, 2014 թ. օգոստոսի 15:

¹⁵ Նույն տեղում:

Հաղորդը կրակի տակ պահելու աղբրեջանական վտանգը, փակվեց աղբրեջանցիների՝ Ջաբրահիլից Հաղորութ օգնության հասնելու ճանապարհը:

1991 թվականի նոյեմբերի սկզբին իրավիճակը Հաղորութի շրջանում խիստ լարված էր: «Օղակ» գործողության իրականացման ճանապարհին աղբրեջանական ՕՄՕՆ-ը հայաթափում էր շրջանի գյուղերը¹⁶: Հեռուստաաշտարակը, որտեղից ոչ վաղ անցյալում եթեր էին հեռարձակվում հայկական հաղորդումները, դարձել էր ՕՄՕՆ-ականների որջ: Հեռուստաաշտարակի շրջակայքի հետախուզության հրամանը տրվել էր դեռևս սեպտեմբերի 28-ին, սակայն հանգամանքների բերումով առաջինն ազատագրվեց Տողը, հետո միայն Սարինշենը: Նոյեմբերի 10-ին արդեն հայ հետախույզները բերել էին Խորհրդային ներքին զորքերի եւ աղբրեջանական ՕՄՕՆ-ի վերաբերյալ տվյալները: Ըստ այդ տվյալների՝ Սարինշենի բարձունքում շուրջ 35 զինվոր կար՝ լավ զինված եւ անհրաժեշտ տեխնիկայով, իսկ խորհրդային զորքը կարող էր օգնություն ցույց տալ Արակյուկ-Ջաբրահիլ ուղղությամբ:

Ազատամարտիկ Անդրանիկ Սարիբեկյանը պատմում է, որ հետախուզության ժամանակ ինքն ընկերների հետ Հաղորութ էր մեկնել հասարակ հագուստով, որպեսզի չտարբերվեն տեղացիներից, գիշերներն անցկացնում էին հետախուզությունը. «Մեր մարտական ընկեր Համլետ Մարտիրոսյանի տանն էինք մնում, իսկ գիշերները հետախուզում էինք տարածքը, քնում քնապարկերում՝ հենց ձյան վրա»¹⁷:

¹⁶ «Авиация в Армяно-Азербайджанском конфликте», с. 2, док. архива.

¹⁷ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց ազատամարտիկ Անդրանիկ Սարիբեկյանի հետ, 2014 թ., հուլիսի 17:

Նոյեմբերի 15-ին, առավոտյան ժամը 4-ին Արկադի Տեր-Թադեոսյանը ջոկատներին հրաման տվեց սկսելու գործողությունը: Մարտը ծանր էր, ազատամարտիկների շարքերում կային վիրավորներ: Հայկական կողմի մարտիկներից մեկն անզգուշաբար կրակել էր խորհրդային զինվորների ուղղությամբ, ինչի հետեանքով փոխադարձ կրակ էր բացվել: Աշոտ Խաչատրյանի խոսքով՝ իրենք ստիպված էին դադարեցնել գործողությունը եւ բանակցել խորհրդային կողմի հետ: Շուրջ քսան րոպե բանակցություններից հետո մարտը վերսկսվեց: Անդրանիկ Սարիբեկյանը հիշում է, որ իրավիճակը փոխվեց հոգուտ հայկական կողմի այն բանից հետո, երբ ինքը հրանոթից կրակեց հեռուստաաշտարակի պատուհանի մեջ: Զգալով պարտության վտանգը՝ ադրբեջանցիները կապվել էին Ջաբրաիլ եւ օգնություն խնդրել յուրայիններից, ինչպես նաեւ դիմել էին խորհրդային հրամանատարությանը: «Եթե օգնությունը հասներ տեղ, գործողությունը կտապալվեր, որովհետեւ մենք չունեինք ռազմամթերք, որոշեցինք հեռուստաաշտարակում գտնվող ադրբեջանցիներին առանց զենքի հանձնել խորհրդային կողմին», - նշում էր Արկադի Տեր-Թադեոսյանը: Շրջափակված զինվորներին հանձնելուց հետո՝ հայկական կողմը մտավ հեռուստաաշտարակ: Ներսում բավականին մեծ քանակությամբ ռազմամթերք կար, որ թողել էին ադրբեջանցիները, ճաշարանում սնունդ էր մնացել. «Պատերին փակցված էին ճաշացանկը եւ այլ գրություններ, որոնցից տարբերվում էր մեկը՝ «Здесь был Джабраильский ОМОН и Тигр-2», հետո, երբ տեսա այդ վագրերի վիճակը՝ արյունոտ ընկած...»¹⁸:

¹⁸ Հեղինակի անձնական արխիվ, հարցազրույց ազատամարտիկ Անդրանիկ Սարիբեկյանի հետ, 2014 թ. հուլիս:

Ներկայացնենք նաև մի միջադեպ՝ Արակյուլի ուղղությամբ հսկողություն սահմանած Համլետ Մարտիրոսյանի դիրքից: Նա ժամը 06:00-ի սահմաններում իր դիրքի ուղղությամբ ծայներ է լսել. «Ընտրելով լավ դիրք նշված տեղում՝ սկսեցինք գաղտնի հետևել Զաբրաիլից եկող ճանապարհի անցուդարձին: Առավոտ էր և ցուրտ, որոշեցի մի քիչ շարժվել և սկսեցի ֆիզիկական վարժություններ անել: Հենց այդ թույլին թիկունքից շշուկներ լսվեցին և տեսնելով երկու հոգու ուրվագիծը՝ ռուսերենով բղավեցի. «Գաղտնաբա՛ռը»: Ինչպես որոշվել էր շտաբում, եթե ինչոր մեկը գա, պետք է գաղտնաբառն ասի, որը «խողովակ» (“труба”) բառն էր, որն ադրբեջանցիները հստակ չեն արտաբերում): Մթության միջից լսվեց.

- Ո՞վ եք:

Ես պատասխանեցի.

- N 7 դիրքի հրամանատար սերժանտ Պետրով:

Ի պատասխան՝ լսեցի.

- Այնտեղ հայերն են հարձակվել, այնտեղ հայերն են հարձակվել՝ ասես փչացած մագնիտոֆոն լիներ միացրած:

Նրանք մոտեցան ինձ և առանց կանգնելու կորան մթության մեջ՝ դեպի Զաբրաիլ տանող ուղղությամբ: Ես կրակ բացեցի նրանց ուղղությամբ: Սպանվածների փաստաթղթերի մեջ գրված էին անունները՝ ոստիկանության լեյտենանտ Սամեդով Ահմադագա Ասլան Օղլի և Մամեդով Կազիմ Էրշադ Օղլի:

Նրանցից վերջինին տրվել է Ադրբեջանի Հանրապետության Ազգային հերոսի կոչում, զոհվելու տարեթիվը նշված է՝ 15.11.1991, վայրը՝ Զաբրաիլ¹⁹:

¹⁹ Ինքնության վկայականը պահվում է Արկադի Տեր-Թադևոսյանի անձնական արխիվում:

Այսպիսով՝ Սարինշենի հեռուստաաշտարակի ազատագրումը Տոդից հետո երկրորդ գործողությունն էր, որն իրականացվեց ըստ մարտական պլանի, ազատագրվեց տարածք և որ ամենակարևորն է՝ ազատամարտիկները կռվեցին բացեիբաց:

Այս գործողությամբ հայ կամավորական ջոկատները չեզոքացրին Զաբրախից սպասվող հարձակումը Հադրութի և շրջակա գյուղերի ուղղությամբ: Չեզոքացնելով Սարինշենի հենակետը՝ հայ բնակչությունը խաղաղ ապրելու հնարավորություն ստացավ:

Խորհրդային ուժերն ու ադրբեջանական ուժային կառույցները ստիպված եղան ճանաչելու Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը, սկսեցին բանակցություններ վարել նրանց հետ:

Մարտական գործողության ժամանակ հակառակորդն ունեցավ ոչ միայն տարածքային և նյութական, այլև մարդկային կորուստեր: Ցավոք, հայկական կողմը ևս ունեցավ կորուստներ՝ 4 զոհ և 21 վիրավոր:

Ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի շարքերում Սարինշենի ազատագրումից հետո առաջացած խուճապը հայ կամավորականների և Արցախի բնակչության մեջ առաջացրեց ոգևորություն՝ Արցախն ադրբեջանական զորամասերից մաքրելու գործում:

Ануш С. Амирбемян, *Институт истории НАН РА, Повседневная жизнь добровольцев в начальный период Арцахской войны (по примеру Того и Сариншена).*

В статье описана повседневная жизнь добровольцев в 1991 году, до освобождения сел Тог и Сариншен. Описывается ход подготовительных работ и боевых действий. В статью включены также записи из интервью с добровольцами.

**Anush S. Amirbekyan, *Institute of History of the NAS RA*,
The Everyday Life of Volunteers in the First Days of the War
in Artsakh (on the example of villages Togh and Sarinshen).**

The article describes the daily life of the volunteers in 1991, before the liberation of the villages of Tog and Sarinshen. The course of preparatory work and military operations is described. The article also includes transcripts from interviews with volunteers.